

Dimitrie Cantemir și-a înscris numele în cultura română și universală prin geniul său; principele filosof și-a lăsat amprenta în majoritatea domeniilor științei timpului, înscriindu-se pe linia eforturilor seculare ale neamului românesc, eforturi ale căror roade încep să iasă la lumină; „...rivna pilduitoare cu care a căutat să îndrepte omenirea pe o cale mai fericită, indemnul spre bine pe care-l adresează tuturor, ne îndătoarează (...) să-l scoțim printre cei puțini care, cu sfiiciune față de slăbiciunea lor, dar cu încredere față de tăria omului, s-au ridicat ca povătuitori ai omenirii, astfel că se cuvine să-l așezăm în șirul minunaților învățători ai tuturor timpurilor”¹.

Atît opera mai ales cea cu caracter filosofic, cît și viața sa zbuciumată ne îndreptătesc să încercăm o apropiere între principele moldovean și filosoful german Leibniz. Menționăm că ideea acestei apropieri nu ne aparține, dar credem că, folosind un material documentar ce se află la îndemîna oricui, ea se impune prin simplul motiv că, după cum afirma și Lucian Blaga, Cantemir „reproduce în dimensiuni mai locale și în condițiile răsăritului nostru”², prin activitatea și opera sa, profilul spiritual al gînditorului german.

Aparținînd acelorași timpuri deși nu s-au întîlnit niciodată, și nu avem pînă în prezent nici o mărturie asupra vreunei legături, corespondențe sau întîlniri, totuși la o analiză atentă a activității lor atît în domeniul politic, cît și pe tărîmul științei și filosofiei putem sesiza anumite apropieri și chiar puncte de contact.

Activitatea diplomatică a celor doi, deși se desfășoară în locuri diferite, are un țel comun: reliefaarea necesității luptei împotriva Imperiului Otoman. Cunoșcînd stări sociale pînă la un punct asemănătoare, ei au fost martorii evenimentelor politice pe care le-a trăit Europa la sfîrșitul sec. XVII și începutul sec. XVIII, judecîndu-le în spiritul ideologiei unei burghezii din ce în ce mai puțin timide. Animați de un profund sentiment de patriotism și de grija față de cultura umanității, fiecare dorea distrugerea puterii militare a turcilor; conștienți că această distrugere nu putea fi obținută ușor și cu mijloacele proprii ale popoarelor cărora aparțineau, ei au căutat sprijin la marile puteri ale Europei din timpul lor.

Cantemir vede în țarul Rusiei, Petru I, același sprijin pe care Leibniz l-a sperat de la regele Franței, Ludovic al XIV-lea. În acest sens Leibniz a stat mai mulți ani la Paris, în speranța de a-l determina pe „Regele Soare” să-i atace pe turci; el era gata să-și argumenteze ideea că zdrobirea turcilor ar însemna o mare strălucire pentru monarhia franceză. Fără a intra în analiza evenimentelor istorice, de altfel cunoscute, menționăm că Leibniz, dezamăgit de Ludovic al XIV-lea, publică în 1648 „Mars christianismus” pamflet îndreptat împotriva monarhului în care

¹ Dan Bădărău, *Filosofia lui D. Cantemir*, ed. Minerva, Buc., 1972, pag. 150.

² Lucian Blaga, *Isvoade*, Ed. Minerva, Buc., 1972, pag. 150.

își pusesese cîndva speranțe, mai ales în ce privește soarta micilor state germane. Dimitrie Cantemir, după deznodămîntul nefavorabil al luptei de la Stănilești, se stabilește în Rusia unde va fi tot timpul în preajma țarului nerenunțînd la încercările de a-l determina pe monarh să zdrăbească puterea otomană. În acest sens el a scris mai multe lucrări dintre care cele mai importante sînt: „Historia incrementorum adque decrementorum aulae othomanicae“, „Monarchiarum phisica examinatio“. Trebuie amintit aici că atît filosoful german, cît și cel român erau adepții teoriei „monarhiilor luminate“, teorie care a călăuzit activitatea lor pe tărîmul social-politic.

Din orice punct de vedere și de pe orice poziție de gîndire ar fi privită, opera principelui moldovean dezvăluie în conținutul ei reale valențe de gîndire filosofică. Vorbînd despre aportul filosofic a lui Dimitrie Cantemir credem că este reală și de loc neglijabilă apropierea de gîndirea lui Leibniz. De aceea, acesta va fi unghiul din care vom aborda contribuția la dezvoltarea gîndirii filosofice și social-politice românești a lui Dimitrie Cantemir.

Pozițiile destul de solide pe care era situată încă biserica ne permit să amintim la început existența, atît în gîndirea lui Cantemir, cît și în filosofia lui Leibniz a unor urme ale gîndirii încorsetate a evului mediu. După cum este știut, conceptul central al gîndirii lui Leibniz este cel de monadă; în vîrfurile piramidei este situat Dumnezeu ca monadă unică și supremă, „spirit pur“. Mergînd pe linia materialistă după care materia cuprinde în sine un principiu activ care îi condiționează mișcările, Leibniz își conturează astfel monada, dar pînă la urmă el se abate de la linia amintită, ajungînd la contradicții insurmontabile, prin esența ei spirituală. Monadismul leibnizan conține și o ierarhizare a monadelor care ajunge să argumenteze principiul celebru „natura non facit saltus“. Aceste trăsături ale concepției lui Leibniz credem că ne îndreptățesc să punem în concurență monada cu termenul de arheu, ca principiu activ al oricărei ființe. Să mai menționăm că într-o corespondență redactată în ultimul an al vieții Leibniz scria: „... există tot atîtea substanțe deosebite cîte monade sînt, iar toate monadele nu sînt spirite și aceste monade nu compun un întreg cu adevărat unul, precum nici acest întreg dacă ar fi astfel compus nu ar fi un spirit“.³

„În mai multe privințe Dimitrie Cantemir s-a dovedit aproape de concepțiile lui Leibniz fără ca să se poată spune că l-a imitat în vreun singur caz pe filosoful german sau măcar că l-a cunoscut cîndva“⁴. În opera sa „Sacrosanctae scientiae indepingibilis imago“ filosoful român adoptă arheii pe care îi preia de la Van Helmont; acești arhei folosiți de Dimitrie Cantemir „prezintă asemănare manifestă cu monadele lui Giordano Bruno din care Leibniz face baza filosofiei sale“⁵.

Contextul în care Cantemir introduce arheii, alături de fermenți și blas este descrierea procesului creației, în cartea a II-a a lucrării amintite. Vorbînd de „Creațiunea sacră a Universului“, el consideră ca substrat material al ființelor apa a cărei apariție o situează în a doua zi a creației și care are „caracterul globului apos concentrat în mări și oceane“⁶. Cu ajutorul forței fermenților specifici și ai organului arhei-

³ Leibniz, *Scrisoare către Masson*, din 1716.

⁴ Dan Bădărău, *Leibniz*, Ed. Șt., Buc., 1966, pag. 99—100.

⁵ Idem, pag. 100.

⁶ Cantemir, *Sacrosanctae...*, pag. 69.

lor apa primește diverse forme. Arheii „transformă umoarea pură, simplă — adică apa — în substanțe solide, concrete și în special vegetale, adică în specii, figuri și forme de ierburi, de lemne, precum și de metale”⁷. Aceasta însă nu înseamnă că arheii produc propriu-zis forme, deoarece acestea sînt create. Deci, în esență arheii pot aduce formele în stare de existență, dar nu pot fi cauza lor⁸, vigoarea arheială este condiția imediată a vieții, arheul fiind în esențialitatea lui, după Cantemir, un agent seminal⁹.

Deci, în timp ce Leibniz introduce o ierarhizare a monadelor, Cantemir apelează la mai multe elemente situate într-o ordine ierarhică în care arheul are locul central. Adică, la Leibniz adept al ipotezei reformiste și al teoriei încutierii germenilor, toate animalele ar conține încă de la crearea lor embrionii tuturor generațiilor viitoare, iar la Cantemir arheii, vigoarea arheială este condiția primă și imediată a vieții. O altă apropiere între ideile celor doi gânditori apare credem, cînd Leibniz vorbește despre „natura non facit saltus” care pentru Cantemir înseamnă totul ia naștere din apă, treptat, în cele 6 zile ale creației. În sfîrșit monadele acționează independente unele față de altele după Leibniz, ceea ce la Cantemir se traduce prin posibilitatea arheilor de a aduce formele în stare de existență dar de a nu putea fi cauza lor. Cu alte cuvinte lipsa legăturii implică independența în acțiune a arheilor, iar închiderea în sine a monadelor implică același lucru.

Deismul este o altă trăsătură ce îi apropie pe cei doi gânditori și care va fi pentru secolul luminilor o orientare cu caracter progresist. Leibniz susține nevoia unui miracol inițial pentru ca universul de monade să capete viață; din acel moment toată istoria lumii se desfășoară „de la sine, în mod natural, pentru a fi reflectată de fiecare monadă în perspectiva ei proprie o dată ce ornicarul divin a pornit ornicele pe care le-a constituit, ele bat la fel și așa va fi pe veci”¹⁰. Pentru principele filosof natura este supusă unei legități absolute și inflexibile, dar această legitate e stabilită odată pentru totdeauna de porunca divină. Lumea a fost creată de divinitate, dar în continuare mersul ei este natural deoarece spune Cantemir „Ziditorul, după înțelepciunea și puterea sa, zidirea săvîrșind, de lucru se odihnește și, ca un deplin în putere stăpîn, odată numai poruncind din veci și pînă în veci zidirea ca o slujnică după poruncă nepărăsit aleargă”¹¹.

Un alt punct de apropiere dintre Cantemir și Leibniz este cel legat de aprecierea rolului naturalului și supranaturalului în lume. Cugetătorul german arată că „poruncile sau acțiunile lui Dumnezeu sînt îndeobște împărțite în obișnuite și neobișnuite. Dar se cere să considerăm că Dumnezeu nu face nimic în afară de ordine”¹². Ideea este prezentă și la Cantemir care afirmă expres: „Dumnezeu și natura nu fac nimic fără ordine”¹³ sau în altă parte îi atribuie lui Dumnezeu voințe generale. Putem, de asemenea aminti că deismul servește în modul cel mai fericit, pentru epoca în care au trăit și au creat cei doi filosofi drept argu-

⁷ Idem, pag. 74.

⁸ Idem, pag. 87.

⁹ Vezi și D. Bădărău, *Filosofia lui D. Cantemir*, pag. 244—245.

¹⁰ Dan Bădărău, *Leibniz*, pag. 105.

¹¹ Dimitrie Cantemir, *Istoria ieroglifică*, Ed. Acad. Rom., pag. 336.

¹² Leibniz, *Discours de Metaphysique*.

¹³ Dimitrie Cantemir, *Monarchiarum physica examinatio*.

ment esențial în fundamentarea posibilității științei, avînd în vedere și presiunile încă destul de puternice ale teologiei.

O preocupare comună a celor doi gînditori este și domeniul logicii. Deși meritul lui Leibniz, contribuția sa în acest domeniu, este incomparabil mai mare decît al lui Cantemir, credem că nu putem trece cu vederea nici preocuparea principelui moldovean în acest domeniu. De altfel și aici putem sesiza destul de ușor apropierea dintre cei doi gînditori. În primul rînd atitudinea față de întemeietorul logicii formale, deși nu este consecventă pe tot parcursul ei pare a fi apropiată. Atît Cantemir și Leibniz preiau uneori fără rezerve multe din ideile stagiritului. Cu toate că în unele lucrări atitudinea lui Cantemir față de Aristotel nu este cea mai fericită, totuși principele filosof îi recunoaște acestuia meritele reale în domeniul logicii. Opera lui Leibniz conține și ea multe referiri la Aristotel, mai ales la Logica și Metafizica acestuia. Ceea ce apare comun la cei doi gînditori a căror apropiere încercăm să o facem, este acceptarea în mod pasiv a numeroase elemente din gîndirea lui Aristotel, mai ales cele referitoare la mecanismele gîndirii logice. Un fapt care argumentează pe deplin ideea enunțată mai sus asupra contribuției în domeniul logicii a celor doi gînditori este următorul: Leibniz preia distincția scolastică între apelativele de categorimatic și sincategorimatic utilizîndu-le sub mai multe aspecte în tratarea problemei infinitului; după cum afirmă și Dan Bădărău în lucrarea sa asupra lui Leibniz, Cantemir acordă și el acestor apelative un loc în lucrarea sa „Compendiolum universae logices institutiones” dar spre deosebire de filosoful german la principele filosof nu întrevădem un scop urmărit prin utilizarea lor; mai mult chiar acesta a neglijat atîtea și atîtea alte expresii încît utilizarea celor amintite nu se justifică în economia lucrării.

Legat de „Micul compediu de logică” a lui Dimitrie Cantemir se cuvine să arătăm că teoria categoriilor ocupă aici un loc esențial. Remarcabilă este în această lucrare preocuparea lui de a construi această teorie în mod dialectic „Entitatea care este într-un subiect — spune Cantemir — dacă există prin sine și este divizibilă, ... constituie o cantitate. Acum însă spunem că entitatea care este într-un subiect, dacă există prin sine și este indivizibilă constituie calitatea”¹⁴. Ceea ce înseamnă că entitatea divizibilă ne dă mărimea și mulțimea adică cantitatea, dacă entitatea este indivizibilă în înfățișarea ei avem de-a face cu categoria de calitate. Dacă entitatea este privită în raport cu altceva, avem cea de a 3-a categorie — relația. Urmează în continuare acțiunea și pătîmirea născute din esență și calitate; esența cu cantitatea produc locul și timpul la fel cum esența și relația la un loc generează așezarea și starea. În consens cu Dan Bădărău putem recunoaște tendința lui Cantemir de a aborda legile logice în spirit dialectic procedeu ce abea prin Hegel va ajunge la împlinire. Și deoarece am amintit preocuparea lui Cantemir de a elabora o teorie dialectică a categoriilor, ne simțim datori să arătăm că și gîndirea lui Leibniz conține elemente dialectice. Să amintim numai ideea după care întreaga natură apare ca o linie ascendentă și celebrul percept menționat deja „natura non facis saltus”. Așezate într-o ambianță net idealistă aceste idei conțin importante elemente de gîndire dialectică deoarece echilibrul postulat de filosof aici este unul dinamic, curgător; iată ce scrie Leibniz privitor la aceasta:

¹⁴ Cantemir, *Micul compediu de logică*, II, I, 3.

„nu trebuie să ne închipuim, ca unii care nu m-au priceput prea bine, că fiecare suflet cuprinde o masă sau porțiune de materie proprie sau afectată sieși pe vecie și că posedă ca atare în el alte vietăți inferioare care mereu îi vor sta în slujbă. Căci toate corpurile sînt într-o curgere neîncetată ca riurile, și părți intră și altele ies mereu”¹⁵. Eroul heraclitian ce se degajă din textul leibnizian, ne îndreptățește să afirmăm că el concepe viața ca o unitate dialectică specifică.

În ideea că problema punctelor de apropiere și chiar de interferență între concepția filosofică a lui Leibniz și cea a lui Dimitrie Cantemir nu se reduce la cele arătate în rindurile anterioare, le încheiem totuși cu convingerea că prin tot ceea ce au creat pentru poporul căruia aparțineau și pentru umanitate cei doi membri ai Academiei din Berlin (Leibniz ca primul ei președinte iar Cantemir ca primul român ce devine membru al unei asemenea prestigioase instituții de cultură) se situează între cei mai iluștri precursori ai iluminismului. „Fizician, arheolog, istoric, geograf, muzicolog și logician, desigur și teolog dar filosof mai mult decît simplu erudit, cărturar de amploare dar înainte de toate un mare înțelept, Cantemir trebuie cercetat nu atît prin ceea ce a știut cît în legătură cu ceea ce a înțeles, în legătură adică cu acele trăsături care ne fac să-l privim ca pe un exemplar ilustrativ al cumințeniei poporului în sinul căruia s-a născut”¹⁶.

CANTEMIR ET LEIBNIZ

— Résumé —

L'étude essaie mettre en évidence les rapprochements et même les ressemblances de l'activité et de l'oeuvre (surtout philosophiques) de ceux deux penseurs. Les points en qui on trouvent les interférences sont nombreuses, mais sont signalées celles significatives avec le but de mettre en évidence la contribution de ceux deux au développement de la pensée philosophique et sociale-politique, à l'enrichissement du trésor de la culture universelle.

Il sont suivis les idées communes relativement à la nécessité de la défense, de la „chrétienté“ de danger ottoman, puis le rapprochement dans la manière d'aborder la conception sur le monde. Une idée importante pour ce temps c'est l'implacement de deux penseurs sur des positions *déistes* cela en étant une contribution „remarquable dans la lutte contre les idées théologiques“. Après on montre la contribution de chaque penseur au développement de la logique, comme objet philosophique, on finit l'étude par un fait connu, mais significatif, relativement à la reconnaître par les contemporaines, la valeur de l'oeuvre de chaque penseur par leur choix comme les membres de l'académie de Berlin, institution avec un grand prestige dans la vie culturelle de l'Europe dans cette période.

¹⁵ Leibniz, *Monadologia*, pag. 71.

¹⁶ Dan Bădărău, *Filosofia lui Dimitrie Cantemir*, Ed. Acad. R.P.R., Buc., 1964, pag. 8.